

فصلنامه علمی - پژوهشی «پژوهش‌های ادبی - قرآنی»
سال هفتم، شماره دوم (تابستان ۱۳۹۸)

بررسی تطبیقی رویکرد معناشناختی مفسرین و رویکرد زبان‌شناسی شناختی در درک آیات مرتبط با سوره‌های مکی و مدنی**

فاطمه دریس^۱

الخاص ویسی^۲

بهمن گرجیان^۳

ساسان شرفی^۴

چکیده

در مطالعات وابسته به حوزه تفسیر قرآن، همواره به موضوع مکی و مدنی بودن سوره‌ها به جهت استفاده از دلالت مستنتج از این مقوله تاکید فراوانی شده است. در باب ضرورت شناخت و تشخیص سوره‌های مکی از سوره‌های مدنی همین قول کفایت می‌کند که دانشمندان برجسته علوم اسلامی نظیر سیوطی (۱۴۱۸) و نیشابوری (۱۴۱۶)، کسانی را که به این حوزه اشراف ندارند را از ورود به حوزه تفسیر قرآن منع کرده‌اند. در همین راستا این پژوهش در صدد آن است که با بررسی کاربرد طرح واره‌های تصویری در قرآن کریم و مقایسه سه شاخص فراوانی، نوع و هدف از کاربرد این نظریه در سوره‌های مکی و مدنی، به مقایسه یافته‌ها با محتوای موضوعی سوره‌های مکی و مدنی از دیدگاه مفسران قرآن بپردازد تا میزان همسویی و تطابق مطالعات زبان‌شناختی مدرن را با تفاسیر محققان علوم قرآنی ارزیابی کند. در این پژوهش، تمامی آیات قرآن کریم از لحاظ کاربرد طرح واره بررسی شده و نوع طرح واره به همراه مفهوم اساسی‌ای که طرح‌واره برای انتقال آن نقش ایفا می‌کند، بررسی و شمارش شده‌اند. پس از آن آمار مجزایی از سوره‌های مکی و مدنی، بر اساس سه شاخص فراوانی و نوع و هدف، تهیه شده است. آنچه از تحلیل این داده‌ها و مقایسه یافته‌ها با نظر محققان و مفسران حوزه علوم تفسیری و علوم قرآنی بر می‌آید، نشان‌دهنده آن است که میان مفاهیمی که توسط طرح واره‌ها مفهوم‌سازی شده و مفاهیمی که این دانشمندان راجع به تفاوت سوره‌های مکی و مدنی اعلام می‌کنند، همسویی معناداری وجود دارد. **کلیدواژه‌ها:** تفسیر قرآن، سوره‌های مکی و مدنی، معناشناسی شناختی، طرح‌واره تصویری.

** تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۲/۱۹

- ۱- دانشجوی دکتری، گروه زبان‌شناسی، پردیس علوم و تحقیقات خوزستان، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران. fatemederriss@gmail.com
- ۲- گروه زبان‌شناسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران
- ۳- نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان‌شناسی همگانی، دانشگاه پیام نور، ایران.
- ۴- دانشیار گروه زبان انگلیسی، واحد آبادان، دانشگاه آزاد اسلامی، آبادان، ایران
- ۵- استادیار گروه زبان‌شناسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

elkhas@yahoo.com

bahgorji@yahoo.com

ssnsharafi@yahoo.com

مقدمه

اهمیت مطالعات قرآنی با بهره‌گیری از ابزارهای نوین علمی جهت درک آموزه‌های والای این کتاب آسمانی مقدس، بر کسی پوشیده نیست. همان‌طور که با گذشت زمان، مخاطبان که می‌بایست از این آموزه‌ها بهره‌گیرند، با در نظر گرفتن پیشرفت علم، مخاطبین مدرن‌تری هستند، استفاده از ابزارهای علمی‌ای که بتواند در کشف زوایای پنهان قرآن راهگشا باشد، منطقی و کاربردی به نظر می‌رسد. علم زبان‌شناسی از علوم میان‌رشته‌ای معاصر است. هر چند مطالعه زبان تاریخی‌چه‌ای طولانی دارد، اما اغلب نظریات زبان‌شناسی، در دوره معاصر ظهور کرده‌اند. توجه ویژه کلام الهی در مورد ضرورت استعانت از علم به عنوان ابزاری روشناپی بخش جهت زدودن ابهامات نیز بر ضرورت مطالعه علمی قرآن صحه می‌گذارد.

در کنار سایر دیدگاه‌های مرتبط با تفسیر قرآن مانند تفسیر قرآن با قرآن، تفسیر روایی و غیره، معناشناسی زبان‌شناختی می‌تواند در روش تفسیر قرآن و درک معانی آن در ابعاد مختلف اثرگذار باشد. این کارکردها شامل تشخیص معنای نسبی و اساسی، اثبات نظام مندی معارف قرآنی و کشف و تحلیل آیات مرتبط با سوره‌های مختلف با سیاق متفاوت و مهار پیش فرض‌ها و تمایلات شخصی در معناشناسی متن قرآن کریم می‌شود. از این لحاظ مفسر نمی‌تواند دل‌بخواهی عمل کند و معناشناسی زبانی به مثابه ابزار تحلیل می‌تواند ابزاری کارآمد و پویا در خدمت مفسر قرآن باشد. در همین راستا، ابو نصر فارابی می‌گوید:

«القرآن هو تنزیل فصل فیہ مصالح العباد فی معایشهم و معادهم، مما یاتون و یذرون و لاسبیل الی علمه و ادراک المعانی الا بالتبحر فی علم اللغه»

با توجه به آنچه که در بالا بدان اشاره شد، با بررسی معانی حاصل از متن قرآن از طریق بهره‌گیری از دو رویکرد تفسیر سنتی و رویکرد مدرن زبان‌شناسی شناختی می‌توان زمینه‌های بیشتری از متن قرآن کریم را در ابعاد مختلف واژگانی، فراواژگانی، ساختاری و نحوی درک کرد.

به نظر می‌رسد مدد گرفتن از ابزارهای علمی زبانی در تفسیر قرآن، با توجه به بی طرف بودن و مبتنی بر نظریه‌های علمی، مورد قبول عام بودن و پویا و به روز بودن، مزیت‌هایی را نسبت به مدل‌های تفسیری دیگر داشته باشد. در این شیوه، با تکیه بر نتایج و آمار روشن و موثق، اعجاز انکارناپذیر کلام وحی را بیش از گذشته نمایان و بر نامهربانی‌هایی که در این خصوص شاهد آن‌ها هستیم، با شدت بیشتری مهر ابطال می‌زند.

بیان مسئله

هر چند که رسیدن به حقیقت مسأله‌ای نسبی است، اما به منظور نیل به درکی جامع و بی‌طرف، هر چه مدرک و سند معتبر در زمینه مورد مطالعه بیشتر باشد، خروجی مطالعه، نتیجه‌ای قابل استنادتر و علمی‌تر خواهد بود. نگارنده این جستار به دنبال استفاده از ابزاری علمی است که بتوان به مدد آن، اعتبار نتایج حاصل از تفسیر قرآن را جهان‌شمول‌تر و عام‌تر در دسترس مخاطبان قرار داد. به نظر نگارنده، استفاده از ابزاری که طیف خاص مخاطبان خود را دارد، جهت استدلال برای کتابی که برای همه ادوار و همه نسل‌ها نازل شده است، کم لطفی است.

از آن‌جایی که یکی از پیش‌شرط‌های فهم مقصود قرآن، اشراف به مسأله مکی و مدنی بودن آیات قرآن کریم می‌باشد، و هم‌چنین یکی از بحث‌برانگیزترین حوزه‌ها در زمینه علوم تفسیری به شمار می‌رود، به کارگیری متدها و ابزارهای علمی، جهت درک بهتر این مسأله، ضروری به نظر می‌رسد.

بنابراین سعی بر آن است تا از طریق نظریات علمی معناشناسی شناختی، به کشف زوایای ناشناخته تفاوت میان سوره‌های مکی و مدنی برای مخاطبانی کنیم که در نگاه اول تفاوت میان سوره‌های مکی و مدنی را تنها تقسیم‌بندی‌ای بر اساس نام دو مکان می‌دانند. هر چند مفسران در این زمینه قلم‌ها رانده‌اند و توضیحات ارزشمندی در خصوص معیارهای تشخیص سوره‌های مکی و مدنی مطرح کرده‌اند، لیکن اشاره به این موضوع از دیدگاه نظریات زبان‌شناختی نیز خالی از لطف نیست و به غنای مطالعات این‌چنینی خواهد افزود.

هدف این پژوهش بررسی میزان همسویی بین یافته‌های زبان‌شناختی و یافته‌های حاصل از مطالعات تفسیری در زمینه سوره‌های مکی و مدنی است.

جهت رسیدن به هدف این پژوهش، در ابتدا به طرح چند پرسش پرداخته می‌شود. پاسخ این پرسش‌ها در سامان دادن به یافته‌هایی که موردنیاز این مطالعه است کمک خواهد کرد. از این رو پرسش‌های این پژوهش به پرسش کلی و پرسش‌های فرعی تقسیم‌بندی می‌شوند.

پرسش کلی: یافته‌های زبان‌شناختی و یافته‌های حاصل از مطالعات تفسیری در زمینه سوره‌های

مکی و مدنی تا چه حد همسو هستند؟

پرسش فرعی یک: کاربرد طرح‌واره‌ها در سوره‌های مکی بیش‌تر است یا سوره‌های مدنی؟

پرسش فرعی دو: چه موضوعاتی بیش‌تر از طریق کاربرد طرح‌واره مفهوم‌سازی شده‌اند؟

پرسش فرعی سه: یافته‌های زبان‌شناختی حاصل از بررسی کاربری طرح واره‌های تصویری در سوره‌های مکی و مدنی و مطالعات تفسیری قرآن در چه موضوعاتی هم پوشی بیشتری نشان می‌دهند؟

پیشینه

مفسر قرآن برای تفهیم معانی حاصل از متن آیات نیازمند تجزیه و تحلیل روشمند آیات از نقطه نظرهای مختلف در سوره‌ها، ترکیب‌بندی محتوایی و تحلیل شرایط زمانی و مکانی حاکم بر بافت نزول آن آیات می‌باشد.

از مباحث اساسی در زمینه بررسی و تشخیص سوره‌های مکی و مدنی چند محور اساسی توسط محققانی نظیر اوسی (۱۳۸۱) و معرفت (۱۳۸۷) مطرح شده‌است که شامل تفاوت سوره‌های مکی و مدنی و ارتباط این تفاوت با اختلاف معیارهای تشخیص آن‌ها از یکدیگر می‌شود. مسئله حائز اهمیت دیگر ویژگی‌های سوره‌های مکی و مدنی و هدف از شناخت و تشخیص آن‌ها از یکدیگر و لزوم رسیدن به این تشخیص است. بدین معنی که تشخیص سوره‌های مکی از مدنی چه کمکی به شناخت مقصود سوره‌ها از لحاظ محتوایی و معنایی می‌کند.

شناخت آیات مکی و مدنی فوایدی را در بردارد که مهم‌ترین آنها شناخت ناسخ و منسوخ است. این مورد زمانی اتفاق می‌افتد که دو یا چند آیه از قرآن در مورد یک موضوع وارد شده و حکم در یکی از دو یا چند آیه مخالف حکم آیه دیگر باشد. در اینجا اگر مشخص باشد که یکی مکی و دیگری مدنی است می‌توان نتیجه گرفت که آیه دوم ناسخ آیه اول است زیرا پس از آن نازل شده است. (اوسی، ۱۳۸۱: ۴۳۱)

در گذشته محققانی مانند ابن‌شهاب زهری (م ۲۴۱ق) با نگارش کتاب تنزیل القرآن بمکه و المدینه، همراه با ذکر دلایل آیات و سوره‌های قرآنی، به تفصیل، به موضوع تشخیص سوره‌های مکی و مدنی پرداخته‌اند. تلاش این محققان غالباً در جهت تعیین معیارهای تشخیص سوره‌های مکی از مدنی و رفع شبهات و بحث بر سر لزوم آگاهی از تمایز بین این دو گروه در زمینه امور تفسیری بوده است. پس از آن‌ها نیز، افرادی نظیر زرکشی و ضمن بررسی انواع علوم قرآنی دیگر، این مسئله را نیز مورد بحث قرار داده‌اند. (رک: سیوطی، ۱۴۱۸ق، ج ۱: ۲۲؛ زرکشی، ۱۴۱۰، ج ۱: ۱۸۷). برخی مفسران پیشین و معاصر، مانند ابن‌عطیه (۱۴۲۲ق: ۵۴۶)، ماوردی (بی‌تا: ۴۵۰)، سید

قطب(۱۴۱۲ق)، ابن‌عاشور(۱۹۸۴م)، دروزه(۱۳۸۳ق) و طباطبایی(۱۳۶۰) نیز به فراخور خود در تفاسیرشان برای بحث آیات و سورمکی و مدنی اهمیت قائل شده‌اند.

علامه طباطبائی از جمله فواید مکی و مدنی را این نکته می‌داند که علم به مکی و مدنی بودن سوره‌ها و به‌دنبال آن علم به ترتیب نزول آن‌ها اثر مهمی در مباحث مربوط به دعوت پیامبر و سیر روحی و سیاسی و اجتماعی دعوت در زمان آن حضرت و تحلیل سیره نبوی دارد(طباطبایی، ۱۳۶۰: ۴۳۱).

در تعریف مکی و مدنی از دیدگاه علامه طباطبائی نیز سه قول وجود دارد: اول این‌که مکان نزول ملاک تشخیص مکی از مدنی است و دوم این‌که مخاطبین، ملاک می‌باشند. مکی آنست که اهل مکه را مخاطب ساخته و مدنی آنست که اهل مدینه را مخاطب می‌سازد و قول سوم که در میان علما نیز مشهور است اینست که مکی آنست که قبل از هجرت نازل شده اگر چه در مدینه نازل شده باشد و مدنی آنهایی است که بعد از هجرت نازل شده اگر چه در مکه بوده است. (همان: ۴۳۰)

معیارهای معرفت(۱۳۷۸) از رایج‌ترین و معتبرترین ملاک‌های تشخیص سور مکی و مدنی است. اغلب محققان نیز به معیارهای وی استناد می‌کنند. طبق آماري که از روایات ترتیب نزول به دست می‌آید، ۸۶ سوره مکی و ۲۸ سوره مدنی است که در این گروه بندی، معرفت سه معیار زمان، مکان و خطاب را به عنوان برجسته‌ترین ملاک‌ها برمی‌شمارد.

صالح معیار دیگری را به این سه معیار اصلی افزوده و معتقد است "موضوع" شاخص تعیین‌کننده‌ای در تشخیص سوره‌های مکی و مدنی است(صالح، ۱۳۷۲: ۱۶۹). وی همچنین شکی در برتری معیار زمان نسبت به معیار مکان و خطاب و موضوع نمی‌بیند و این سه ملاک را ملاک‌های ثانویه و مبتنی بر وقایع و رویدادها می‌داند. به باور او، هر آیه در آن واحد، دارای زمان و مکان و موضوع و مخاطبی خاص است.

در خصوص معیار زمان، بیشتر مفسرین معتقدند که معیار مکی یا مدنی بودن هجرت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله از مکه به مدینه است. هر سوره‌ای که پیش از هجرت نازل شده مکی و هر سوره‌ای که پس از هجرت نازل شده است مدنی به شمار می‌رود، خواه در مدینه نازل شده باشد خواه در سفرها، و حتی در مکه در سفر حج یا عمره یا پس از فتح، چون پس از هجرت بوده است، مدنی محسوب می‌شود. ملاک هجرت نیز داخل شدن به مدینه است. بنابراین آیاتی که پس از هجرت از

مکه و پیش از ورود به مدینه، در راه بر پیامبر نازل شده است، مکی محسوب می‌شوند. (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۲۱۴۵-۲۱۴۶). به اعتقاد حکیم از بین این معیارها، معیار زمان جامع و مانع است، بدین معنی که همه آیات را در بر می‌گیرد و هیچ آیه‌ای نیست که در این دو گروه نگنجد (حکیم، ۱۴۰۳: ۴۴).

در شرح معیار مکان اعتقاد براینست که هر چه در شهر مکه و پیرامون آن نازل شده مکی است و هر چه در مدینه و پیرامون آن نازل گردیده مدنی است، خواه پیش از هجرت یا پس از آن نازل شده باشد.

در باب محور خطاب، هر سوره‌ای که در آن، خطاب به مشرکان باشد مکی و هر سوره‌ای که در آن خطاب به مؤمنان باشد، مدنی است. هر سوره‌ای که یا ایها الناس در آن به کار رفته باشد، مکی است. در این زمینه از عبدالله بن مسعود حدیثی آورده‌اند که گفته‌است هر سوره‌ای که یا ایها الذین آمنوا در آن به کار رفته باشد مدنی است. (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۳)؛ زیرا در مدینه اغلب غلبه با مؤمنان بوده و در مکه مشرکان قدرت بیشتری داشته‌اند. البته در سوره‌های مدنی مانند سوره بقره، یا ایها الناس به کار رفته که کلیت این معیار را خدشه‌دار می‌کند.

در زمینه روش شناسی مطالعات این حوزه در اکثر منابع مانند کتاب البرهان اثر زرکشی (۱۴۱۰) به دو روش "سماعی" و "قیاسی" نیز اشاره شده‌است. هدف روش سماعی، شناخت آیات و سوره‌ها از رهگذر نقل و گزارش‌های معتبر صحابه، تابعین و معصومین علیهم‌السلام است. اما مقصود از قیاسی دو چیز است. اول ملاک‌های اسلوبی و صوری مانند کوتاه و بلندی جمله‌ها و آیات، دوم معیارهای مضمونی و محتوایی نظیر محوریت اصول و بنیادهای ایمانی در آیات و سوره مکی و برخورداری آیات و سوره مدنی از تفصیل و تشریح احکام (قاسم پور، ۱۳۸۸: ۱۰۱). روش قیاسی توسط مفسران و از طریق گردآوری تاریخ آیات از طریق روایات وضع شده، طبقه‌بندی‌های کلی برای سوره و آیات مکی و مدنی معرفی می‌کند. (فائز، ۱۳۹۳: ۵۸)

نظریه پژوهش و تحلیل کارکرد آن در مدل تفسیری حاضر

دیدگاه شناختی، همان‌گونه که زبان را دارای نظام و ساختار می‌پندارد، فکر و اندیشه را نیز دارای نظام و ساختار می‌داند (راسخ مهند، ۱۳۹۲: ۱۱) بر اساس تعریف لوینر از علوم شناختی، این علوم شامل موارد ذیل می‌شوند: نحوه کارکرد ذهن، چگونگی دریافت اطلاعات از محیط توسط حواس، نحوه پردازش آن‌ها، تشخیص آن‌چه ادراک شده و مقایسه آن با داده‌های پیشین ذهن و طبقه‌بندی و

ذخیره این داده‌ها در حافظه (لوبنر ۲۰۰۲: ۱۷۱). هدف علوم شناختی این است که اطلاعات ذهنی انسان و نحوه به‌کارگیری آن‌ها را توصیف کنند. معناشناسی شناختی و دستور شناختی دو حوزه مهم در زبان‌شناسی شناختی هستند هر چند که اصول نظریه شناختی در حوزه‌های دیگر زبان‌شناسی نظیر واژه‌شناسی نیز کاربرد دارند.

هدف معناشناسی شناختی این است که به بررسی رابطه میان معنا و آنچه در جهان خارج با آن معنا پیوند ارجاعی داشته باشد، بپردازد. یکی از نظریه‌های بنیادین در معناشناسی شناختی، نظریه طرح واره‌های تصویری است که توسط جانسون (۱۹۸۷) مطرح شد. دیدگاه اصلی در نظریه طرح واره‌های تصویری این است که به دلیل حضور فیزیکی و فعالیت و حرکت ما در جهان خارج، از طریق بدن و محیط پیرامونمان تجربه‌هایی کسب می‌کنیم که ما را در سازماندهی افکار و اندیشه‌هایمان در حوزه‌های انتزاعی یاری می‌دهند. تالمی (۲۰۰۰) معتقد است که زبان، از همین طرح واره‌ها که حاصل قابلیت درک از طریق جسمی‌شدگی هستند، در نشان دادن نظام مفهومی بهره می‌گیرد. جانسون (۱۹۸۷)، طرح‌واره‌های تصویری‌ای که از طریق آن‌ها پدیده‌های ذهنی را بر اساس تجربیات روزانه طبقه‌بندی شده در ذهن درک می‌کنیم، در سه گروه طرح‌واره‌های حرکتی، طرح‌واره‌های حجمی و طرح واره‌های قدرتی طبقه‌بندی می‌کند. پیش از پرداختن به هر یک از این طرح واره‌ها، به چند ویژگی کلی آن‌ها که توسط جانسون (۱۹۸۷) مطرح شده است می‌پردازیم.

الف) طرح واره‌های تصویری تعاملی هستند. بدین معنا که خاستگاه آن‌ها ارتباط جسم انسان با دنیای اطراف است.

ب) طرح واره‌های تصویری می‌توانند ساختار پیچیده‌ای داشته و از بیش از یک جزء تشکیل شوند.

ج) نباید طرح واره‌های تصویری را با تصاویر ذهنی یکسان دانست. این دو مفاهیمی متفاوت هستند.

د) از آنجایی که این طرح واره‌ها حاصل درک جسمی‌شده هستند، به خودی خود دارای معنا هستند.

ه) طرح واره‌های تصویری قابلیت تبدیل از طرح واره‌ای به طرح واره‌ی دیگر را دارند.

حال به شرح هر یک از انواع طرح واره‌های تصویری و کارکرد آن‌ها در مطالعه تفسیری قرآن می‌پردازیم.

۴-۱- طرح واره‌های حرکتی

طرح واره‌های حرکتی، منعکس‌کننده تجربه انسان از حرکت خود و یا دیگر اشیاء است. این حرکت یک نقطه آغاز به نام مبدأ و یک نقطه پایان به نام مقصد دارد. آنچه بین این دو نقطه قرار می‌گیرد را مسیر می‌نامند.

بر اساس اصول کاربردی این نوع طرح‌واره، حرکت از نقطه "الف" به نقطه "ب" مستلزم عبور از تمامی نقاطی است که در مسیر "الف" به "ب" هستند. نکته دیگر این‌که مسیرها، جهت‌دار هستند و هر طی مسیری با سپری شدن میزان خاصی از زمان همراه است (سعید، ۲۰۱۳: ۳۶۹). در ادامه به مثالی از کاربرد این طرح واره در زبان فارسی و نمونه‌هایی از کاربرد آن در قرآن اشاره شده‌است.

- آقای مدیر هر چه تلاش کرد به نتیجه‌ای نرسید.

• *وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ*، و از گام‌های شیطان پیروی مکنید (بقره-۱۶۸)/ موضوع: پیروی از باطل پیروی از گام‌های شیطان هم مفهوم مسیر را دارد و هم طی مسیری که مستلزم حرکت است. از این‌رو در این آیه از طرح‌واره حرکتی استفاده شده‌است.

• *وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقَرْيِ وَصَرَّفْنَا الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ*، و بی‌گمان همه شهرهای پیرامون شما را هلاک کرده و آیات خود را گونه‌گون بیان داشته‌ایم امید که آنان بازگردند. (احقاف-۲۷)/ موضوع: توبه

در این آیه بازگشت به مسیر حق که همان توبه است به صورت تصویرسازی قدم‌نهادن در مسیری است که خطاکاران رو به سوی ضلالت در آن قدم نهاده‌اند و آیات و نشانه‌های الهی برآند تا سبب بازگشت آن‌ها از این مسیر شوند. بنابراین در این آیه نیز مفاهیم مسیر و حرکت از طریق کاربرد طرح‌واره‌ها مفهوم‌سازی شده‌اند.

• *قَالَ أَوْلَوْ جِئْتُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءُكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ*، گفت هر چند هدایت‌کننده‌تر از آنچه پدران خود را بر آن یافته‌اید برای شما بیاورم گفتند ما [نسبت] به آنچه بدان فرستاده شده‌اید کافریم (زخرف-۲۴)/ موضوع: نبوت

فرستاده شدن انبیا، مفهومی از مسیر و ارسال شدن از نقطه‌ای به نقطه دیگر در خود نهفته دارد. بدیهی است که نبی از نقطه ابتدایی بارگاه الهی به سوی نقطه انتهایی جامعه بشری ارسال می‌گردد. این مورد نیز مصداقی از طرح‌واره حرکتی است.

۴-۲- طرح‌واره‌های حجمی

طرح‌واره‌های حجمی از انگاشت میان پدیده‌های ذهنی با تجربیات انسان از قرارگرفتن در محیط- هایی نظیر اتاق، خانه، تختخواب و فضاها این‌چنینی ناشی می‌شود. این طرح‌واره‌ها، امکان تجسم ظرف و مظروف را با شبیه‌سازی قرارگرفتن اشیا در درون یکدیگر ممکن می‌سازند. این نوع طرح‌واره بر دو اصل استوار است. بر اساس طرح‌واره حجمی، اشیا یا در درون ظرف هستند یا خارج از آن. اصل دوم این است که اگر شیء "الف" در درون شیء "ب" قرارگیرد و شیء "ب" در درون شیء "ج" باشد، آن‌گاه شیء "الف" در درون هر دو شیء قرار دارد (سعید، ۲۰۱۳: ۳۶۷).

- باید به آقای مدیر برای خروج از این بحران کمک کرد.

در ذیل به نمونه‌هایی از کاربری طرح‌واره حجمی در قرآن اشاره شده‌است.

• وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ، قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند. (۱۶۴- ال عمران) / موضوع: ضلالت و گمراهی

در این آیه گمراهی و ضلالت به عنوان حجمی از فضا در نظر گرفته شده‌است که افراد موردنظر این آیه درون آن قرار دارند.

• فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أُوْدِيِّهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ، پس چون آن [عذاب] را [به صورت] ابری روی‌آورنده به سوی وادی‌های خود دیدند گفتند این ابری است که بارش‌دهنده ماست [هود گفت نه] بلکه همان چیزی است که به شتاب خواستارش بودید بادی است که در آن عذابی پردرد [نهفته] است (۲۴- احقاف) / موضوع: عذاب

در این آیه حضرت هود باد را ظرفی می‌پندارد که درون آن عذاب وجود دارد. بنابراین مفهوم عذاب به صورت طرح‌واره حجمی تصویرسازی شده‌است.

• وَلَكِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مِتُّمْ لَمَغْفِرَةً مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةً خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ، و اگر در راه خدا کشته شوید یا بمیرید قطعاً آمرزش خدا و رحمت او از [همه] آنچه [آنان] جمع می‌کنند بهتر است (۱۵۷- ال عمران) / موضوع: راه خدا (صراط مستقیم)

در این آیه مسیر خدا یا صراط مستقیم مکانی در نظر گرفته شده است که درون آن می‌توان جان خود را فدا کرد. این کشته شدن درون ظرفی که "راه خدا" نام‌گذاری شده است، مصداق کاربرد طرح - واره حجمی است.

۴-۳- طرح واره‌های قدرتی

طرح واره‌های قدرتی از چگونگی برخورد انسان به مانع و حالت‌های مختلفی که در پی آن برای او متصور است، الگوهای تصویری ای در ذهن ترسیم می‌کند که به کمک آن‌ها تجارب انتزاعی قابل درک می‌شوند. مارک جانسون سه حالت مختلف را در برخورد با موانع در نظر می‌گیرد (جانسون، ۱۹۸۷: ۴۷). در نوع نخست در مسیر حرکت مانعی پیش می‌آید که ادامه حرکت را ناممکن می‌سازد. به طور مثال:

- آقای مدیر با این تصمیم، باعث توقف اجرای پروژه شد.

در دومین نوع طرح واره قدرتی، در مسیر حرکت، سد بوجود آمده، مانع ادامه مسیر نمی‌شود. یعنی می‌توان آن را شکست یا این‌که با دور زدن به حرکت ادامه داد. یا با تغییر مسیر برای ادامه مسیر بدون برخورد مجدد با مانع، راه تازه‌ای یافت. نمونه کاربرد این نوع در مثال زیر قابل ملاحظه است:

- آقای مدیر با این تصمیم عجولانه کارخانه را مجبور به تعویض تأمین‌کننده کرد.

نوع سوم طرح واره قدرتی سد بوجود آمده نمی‌تواند انسان را از ادامه مسیر باز دارد و انسان همچنان با قدرت خود، مانع را از پیش رو برداشته و به مسیر حرکت خود ادامه می‌دهد.

- آقای مدیر با طرح پیشنهاد هوشمندانه خود باعث شد با وجود بحران مالی، کارخانه به تولید خود ادامه دهد. در ذیل به نمونه‌های کاربرد این طرح‌واره در قرآن اشاره شده است.

• وَكَأَيُّنُ مِنْ نَبِيِّ قَاتَل مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ ، و چه بسیار پیامبرانی که همراه او توده‌های انبوه کارزار کردند و در برابر آنچه در راه خدا بدیشان رسید سستی نورزیدند و ناتوان نشدند و تسلیم [دشمن] نگردیدند و خداوند شکیبایان را دوست دارد (۱۴۶- ال عمران) // موضوع: استقامت در راه خدا

در این آیه طرح‌واره قدرتی نوع سوم به کار رفته است که پیامبران در مسیری قرار دارند که مانعی از جنس آزار دشمنان سعی در توقف آن‌ها دارد. ولی آنان با شکیبایی مانع را از سر راه برداشته و مسیر خود را ادامه می‌دهند.

• الَّذِينَ يَسْتَجِيبُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْأَخْرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ، همانان که زندگی دنیا را بر آخرت ترجیح می‌دهند و مانع راه خدا می‌شوند و آن را کج می‌شمارند آنانند که در گمراهی دور و درازی هستند (۳- ابراهیم) / موضوع: ضلالت و عناد در این مثال کفار در جهت مسیر الهی مانع‌تراشی می‌کنند. لذا طرح‌واره قدرتی در مفهوم‌سازی به کار رفته است.

• فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ ، پس هر که فراتر از این جوید آنان از حد درگذرندگانند (۷- المومنون) / موضوع: طغیان

در این آیه خطاکاران مسیر عصیان را می‌پیمایند و حد خداوند که نماد مانع است را طی کرده و طغیان کرده‌اند.

حال که به مبانی نظری این تحقیق پرداخته شد، به اختصار شیوه انجام پژوهش توضیح داده می‌شود. در ابتدا تمامی آیات مبارکه قرآن کریم بررسی شده و پس از تحلیل وجود یا عدم وجود طرح‌واره، نوع آن و موضوع مورد اشاره، طبقه‌بندی و شمارش شدند. سپس این مفاهیم با در نظر گرفتن متن مورد نظر با طبقه‌بندی علمای اسلامی (سور مکی و مدنی) مقایسه شده و میزان هم‌پوشی مفاهیم از طریق مقایسه آماری بررسی شده‌است. لذا برای انجام این مهم، اشارات آیات در تفاسیر معتبر یافت شده تا با بهره‌گیری از مبانی علم معناشناسی شناختی و به طور خاص نظریه طرح‌واره‌های تصویری جانسون (۱۹۸۷)، فرایند ارزیابی تطابق صورت پذیرد. در این راستا متن آیات توسط نویسنده با بهره‌گیری از تکنیک‌های معناشناسی شناختی، به صورت علمی و بی‌طرفانه بررسی شده‌است.

۲- بحث و تحلیل داده‌ها

در این بخش پس از تحلیل داده‌ها و جمع‌آوری آمار، برآنیم تا پاسخ پرسش‌های پژوهش را یافته و با تحلیلی تطبیقی، میزان همسویی میان آنچه نتایج این مدل تفسیری مبتنی بر معناشناسی شناختی می‌

گوید با آنچه توسط مدل‌های تفسیری دیگر ارائه شده‌است را بررسی کنیم. مسلماً داده‌های گردآوری شده در راستای پاسخگویی به پرسش‌های این تحقیق تحلیل شده‌اند.

پیش از ورود به بحث ابتدا به آمار تفکیکی حاصل از تحلیل داده‌ها اشاره می‌کنیم.

در این مطالعه تمامی ۶۲۳۶ آیه مبارکه قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در گام نخست، آیاتی که شامل طرح واره تصویری بودند شناسایی شدند. از تعداد ۶۲۳۶ آیه، در مجموع در ۲۲۸۰ مورد از طرح واره‌های تصویری استفاده شده است. در گام دوم با تحلیل طرح واره‌های به‌کار رفته و با استناد به تقسیم‌بندی جانسون (۱۹۸۷)، انواع مختلف طرح واره‌ها تشخیص داده و شمارش شدند. در ادامه به نمونه‌های مختلف این آیات و شیوه تحلیل طرح واره‌ها پرداخته شده‌است.

از مجموع ۲۲۸۰ داده‌ای که در آن‌ها طرح واره تصویری جهت انتقال مفهوم به کار رفته است، در ۱۳۱۱ مورد، طرح واره از نوع حرکتی، ۷۳۲ مورد حجمی و ۲۳۷ مورد قدرتی بوده است.

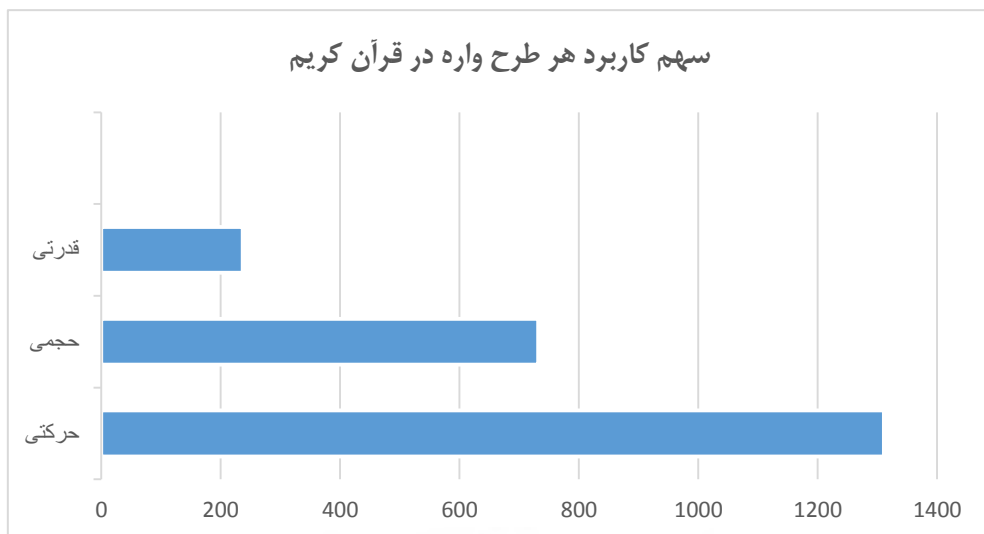
جدول (۱): فراوانی طرح واره‌ها در قرآن کریم

نوع طرح واره	تعداد	درصد
طرح واره حرکتی	۱۳۱۱	۵۷/۵٪
طرح واره حجمی	۷۳۲	۳۲٪
طرح واره قدرتی	۲۳۷	۱۰/۵٪

همان‌گونه که در جدول (۱) مشاهده می‌شود، پس از بررسی بسامد هر یک از طرح واره‌ها و اندازه‌گیری نسبت کاربست هر کدام، از یافته‌ها چنین برمی‌آید که طرح واره حرکتی با ۵۷/۵ درصد، بیش‌ترین فراوانی را دارد. پس از آن طرح واره حجمی با ۳۲ درصد و طرح واره قدرتی با ۱۰/۵ درصد سهم‌های بعدی از تعداد کل طرح واره‌ها را از آن خود کرده‌اند.

در نمودار زیر بسامد کاربرد هر یک از طرح واره‌ها در تعداد ۲۲۸۰ آیه، به صورت کلی نشان داده

شده است.

نمودار (۱): فراوانی کاربرد انواع طرح واره‌های تصویری در قرآن کریم

در مرحله بعد با تفکیک سوره‌های مکی از سوره‌های مدنی، بسامد کاربرد طرح واره‌های تصویری در هر گروه از این سوره‌ها بررسی و شمارش شد. طبق جدول شماره ۲، از مجموع آیات مکی (۴۶۱۳)، در ۱۲۳۵ آیه، طرح واره به کار رفته است. و از مجموع آیات مدنی (۱۶۲۳)، در ۱۰۴۵ آیه، از طرح واره‌ها برای مفهوم‌سازی استفاده شده‌است.

مدنی ها	مکی ها	کل قرآن	
۱۶۲۳	۴۶۱۳	۶۲۳۶	کل آیات
۱۰۴۵	۱۲۳۵	۲۲۸۰	کل طرح واره ها
۵۴۱	۷۷۰	۱۳۱۱	حرکتی ها
۳۶۱	۳۷۱	۷۳۲	حجمی ها
۱۴۳	۹۴	۲۳۷	قدرتی ها

جدول (۲): فراوانی کاربرد طرح‌واره‌های تصویری به تفکیک سور مکی و مدنی

در صورتی که این تعداد طرح واره را با تعداد آیات مقایسه کنیم و درصد فراوانی کاربرد طرح واره‌های تصویری را به تفکیک سور مکی و مدنی بررسی کنیم، طبق آمار مندرج در جدول (۳)، نتایج به وضوح حاکی از اختلاف معنادار فراوانی بیش‌تر طرح واره‌ها در سوره‌های مدنی هستند.

تعداد آیات	تعداد طرح واره‌ها	درصد
۴۶۱۳	۱۲۳۵	٪۲۶/۷
۱۲۳۵	۱۰۴۵	٪۸۴/۶

جدول (۳): درصد میزان کاربرد طرح واره تصویری به نسبت آیات در سور مدنی

۱-۵ - پاسخ پرسش‌های تحقیق

همانگونه که از یافته‌ها بر می‌آید، در سوره‌های مدنی، میزان مفهوم‌سازی به واسطه طرح واره‌های تصویری به مراتب بیش از سوره‌های مکی است. پیش‌تر عنوان شد که هدف این پژوهش بررسی کاربرد طرح واره‌های تصویری در قرآن کریم و مقایسه سه شاخص فراوانی، نوع و هدف از کاربرد این نظریه در سوره‌های مکی و مدنی، و مقایسه یافته‌ها با محتوای موضوعی سوره‌های مکی و مدنی از دیدگاه مفسران قرآن می‌باشد. جدول (۲) و (۳)، پاسخ شاخص اول و دوم را به وضوح نمایان می‌کنند. طبق جدول (۲) و (۳)، فراوانی کاربرد طرح واره‌های تصویری در سوره‌های مدنی (٪۸۴/۶) به مراتب بیش از سوره‌های مکی (٪۲۶/۷) است. همان‌گونه که آمار نشان می‌دهند، سوره‌های مکی و مدنی در کاربرد طرح واره حجمی، اختلاف معناداری ندارند اما کاربرد طرح واره حرکتی در سوره‌های مکی و کاربرد طرح واره قدرتی در سوره‌های مدنی بیش‌تر است.

حال برای پاسخ به پرسشی که به شاخص سوم یعنی مضمون آیات و مفاهیم موردنظر، درصدد بررسی ارتباط بین این موضوع با مضامین مورد اتفاق محققان علوم تفسیری برمی‌آییم. در جدول ذیل مفاهیمی که نشان‌دهنده تفاوت آماری معنادار میان سوره‌های مکی و مدنی هستند آورده شده‌است.

نبت	پیروی	صراط مستقیم	طغیان	ضلالت	معاد	عذاب	
۵۰	۴۴	۴۹	۵۹	۳۸	۳۲	۴	مدنی
۱۱۰	۸۰	۲۲	۱۷	۵۷	۱۲۰	۴۲	مکی
۱۶۰	۱۲۴	۷۱	۷۶	۹۵	۱۵۲	۴۶	کلی

جدول (۴): فراوانی طرح‌واره‌های پرسامد در سوره‌های مکی و مدنی

نبت	پیروی	صراط مستقیم	طغیان	ضلالت	معاد	عذاب	
%۳۱.۲	%۳۵.۴	%۶۹.۱	%۷۷.۷	%۴۰	%۲۱.۱	%۸.۷	درصد مدنی
%۶۸.۸	%۶۴.۵	%۳۰.۹	%۲۲.۳	%۶۰	%۷۸.۹	%۹۱.۳	درصد مکی

جدول (۵): درصد فراوانی مفاهیم پرسامد در سوره‌های مکی و مدنی

آن‌چه از تحلیل جدول شماره (۵) برمی‌آید، تاکید بیش‌تر بر مفاهیمی است که اولویت مفهوم‌سازی با آن‌هاست. در این جدول تنها نمونه‌هایی آورده شده که اختلاف معنادار یا نسبتاً معناداری بین فراوانی کاربرد طرح‌واره‌ها در سوره‌های مکی و مدنی به چشم می‌خورد. عذاب، معاد، ضلالت، طغیان، راه خدا، پیروی و نبت از موضوعاتی هستند که این اختلاف را نشان می‌دهند. حال باید دید که تا چه حد این موضوعات از نظر مفسران قرآن در حوزه تشخیص سوره‌های مکی از سوره‌های مدنی، بنیادین و تاثیرگذار هستند.

۵-۲- بررسی همسویی نتایج

بر اساس نظراتی که از مفسران در حوزه اختلافات موضوعی سوره‌های مکی و مدنی در قرآن یاد شد، همان‌گونه که گفته شد صبحی معتقد است که سوره‌های مدنی مومنان را به پیمودن صراط مستقیم تشویق می‌کنند. طبق جدول شماره (۵) در ستون راه خدا مشاهده شد که سوره‌های مدنی، ۶۹٪ موارد، طرح‌واره‌های تصویری را جهت مفهوم‌سازی "صراط مستقیم" به خود اختصاص می‌دهند. لذا در این زمینه نظریات زبان‌شناختی و علوم قرآنی همسو هستند. همان‌گونه که از تحلیل داده‌ها برمی‌آید، "صراط مستقیم" یا "راه راست" که منظور از آن قدم در راه حق و راه خداوند برداشتن است، از مفاهیم برجسته‌ای است که برای مفهوم‌سازی و انتقال معنایی آن در بیش‌تر آیات از طرح‌واره‌های

تصویری استفاده شده است. طرح‌واره‌های حرکتی در وهله اول و سپس طرح‌واره‌های حجمی عهده‌دار انتقال این مفهوم بوده‌اند. به عنوان مثال در دو آیه ذیل کاربرد طرح‌واره‌های حرکتی و حجمی جهت شفاف‌سازی بیش‌تر آورده شده‌است.

• حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ

تا آن‌که در راه خدا هجرت کنند (نسا- ۸۹) / طرح‌واره حجمی

• اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

ما را به راه راست هدایت فرما (حمد-۶) / طرح‌واره حرکتی

همچنین نظر آیت‌الله مکارم شیرازی بر این است که سوره‌های مکی معمولاً پیرامون مبدأ و معاد سخن گفته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶). نسبت ۷۸.۹٪ در کاربرد طرح‌واره‌ها شاهد محکمی بر تایید نظر ایشان در خصوص صحبت از معاد در آیات مکی بیش از آیات مدنی می‌باشد.

این دو تحلیل بر اساس معیار چهارم یعنی معیار موضوعی مبتنی هستند. به منظور بررسی و ارزیابی صحت و سقم دیگر داده‌ها می‌بایست از طریق آزمایش معیارهای دیگر (زمانی، مکانی و خطاب) در کنار معیار موضوعی بهره جست.

بر اساس داده‌های موجود در جدول شماره (۵)، سوره‌های مکی سهم ۹۱.۳ درصدی در مفهوم-سازی عذاب دارند. این موضوع علاوه بر موازی بودن با نظر فائز و دیگران که معتقدند اسلوب هشدار و تهدیدی سوره بر مکی بودن آن دلالت دارد، می‌تواند بر اساس معیار زمان و مکان نیز توجیه گردد (فائز و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۰۰). این حجم از کاربرد طرح‌واره و تلاش جهت انتقال مفهوم، اهمیت آن را در زمان نزول آیه روشن می‌سازد. مسلماً در ابتدای نزول قرآن که در مکه و پیش از هجرت و در آغاز مسیر رسالت انجام می‌گرفت، گاهی توسل به موارد هشداردهنده برای مخاطب ضروری بود. چه بسا در جهل و نادانی زمان نزول وحی، صرف انتقال اطلاعات از سرچشمه وحی به مردمانی که به دلیل بت‌پرستی و کوردلی، توان فهم آموزه‌های والای دینی را نداشتند، ممکن نبود. به فراخور موقعیت، هشدار و انداز و آگاه‌سازی از معاد و عاقبت امور در این مقطع زمانی لازم بود. در قرآن بارها به عقاید، احکام و نیز اخلاق فاسد ناپسند جاهلی و جاهلیت اشاره شده‌است. در بحث از عقاید جاهلی که در قرآن بدان تصریح شده‌است در کنار بت‌پرستی که کیش اغلب مردم جزیره العرب

بوده‌است، یکی دیگر از عقاید خرافی مشرکان این بوده است که می‌گفتند ما بت‌ها را فقط از بابت نزدیک شدن به خدا می‌پرستیم. اعتقاد انحرافی دیگر آنان درباره جهان پس از مرگ است که معتقد بودند جز همین زندگی دنیوی ما، زندگی دیگری نیست. ما زنده می‌شویم و می‌میریم و ما را جز طبیعت (دهر) نابود نمی‌کند (نصیری، ۱۳۸۹: ۶۱). با وجود این اعتقادات، به نظر می‌رسد صحبت از معاد در ابتدای معرفی دین اسلام از ضروری‌ترین مباحث بر اساس اقتضای زمانی باشد.

در مورد اصل نبوت نیز وضع به همین منوال است. آمار ۶۸.۸ درصدی کاربرد طرح‌واره در مفهوم-سازی این اصل مهم در سوره‌های مکی، با معیار زمان قابل سنجش است. در زمان نزول وحی، در آیات بسیاری تلاش شده تا این امر را شفاف سازد که وجود فردی از امت که بتواند به عنوان فرستاده خداوند بر روی زمین راهنما و راهگشای مردم باشد طبیعی و اقتضای احوال آن روزگار است.

در باب معیار خطاب، همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، محدثی (۱۳۷۷) معتقد است که بحث و مجادله با مشرکان و ابطال نظریه آنان و کثرت کاربرد یا ایها الناس از ویژگی‌های سوره‌های مکی است. طبق یافته‌های این پژوهش، سوره‌های مکی ۶۴.۵٪ از خطاب‌های مربوط به دستور به پیروی کردن یا پیروی نکردن را از فرستنده وحی خطاب به عموم مردم به خود اختصاص داده‌اند. پیروی کردن از خدا و پیامبرش و پیروی نکردن از شیطان و هوای نفس پربسامدترین‌های مربوط به این حوزه هستند. همچنین سوره‌های مکی ۶۰ درصد سهم مفهوم‌سازی در مورد ضلالت و گمراهی را بر عهده دارند. مفاهیمی که با معیار زمان قابل ارزیابی هستند. آن زمان که وحی نازل شد تمایز میان پذیرش و رد آن به مثابه رستگاری در برابر گمراهی و ضلالت به کار برده می‌شد.

در داده‌های جدول شماره (۵)، آمار ۷۷.۷ درصدی مشاهده می‌شود که نشان از سهم بیش‌تر سوره-های مدنی در مفهوم‌سازی طغیان دارد. طغیان اشکال مختلف دارد و در افراد مختلف به طرق متفاوتی جلوه می‌کند. طغیان عالمان، در علم است که به وسیله تفاخر و مباهات جلوه می‌کند؛ طغیان ثروتمندان در مال است که به وسیله بخل خود را نشان می‌دهد؛ طغیان صالحان در عمل نیک است که به وسیله ریا و سمعه، نمایان می‌شود؛ و طغیان هواپرستان در پیروی از شهوت‌ها جلوه می‌کند (قرائتی، ۱۳۸۸: ۱۱۸). در سوره «روم» که طبق ترتیب نزول قرآن سی‌امین سوره‌ای است که در «مکه» نازل شده سخن از ربا به میان آمده و در هیچ‌یک از سوره‌های «مکی» غیر از آن، به مطلبی درباره ربا برخورد نمی‌کنیم.

بعد از هجرت در سه سوره دیگر از سوره‌هایی که در «مدینه» نازل شده بحث از ربا به میان آمده است که به ترتیب عبارتند از سوره «بقره»، «آل عمران» و «نساء». آیت‌الله مکارم شیرازی در جلد ۱ تفسیر نمونه، ذیل آیه ۲۷۵ سوره مبارکه «بقره» به بلا و زبان‌های ربا اشاره کرده که متن آن در ادامه می‌آید: «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بَانْتَهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ؛ کسانی که ربا می‌خورند، (در قیامت) مانند کسی که بر اثر تماس شیطان، دیوانه شده (و تعادل خود را از دست داده) بر می‌خیزند. این، بخاطر آن است که گفتند: «بیع (و داد و ستد) مانند ربا است» در حالی که خدا بیع را حلال کرده، و ربا را حرام. (زیرا فرق میان این دو، بسیار است) و اگر کسی اندرزی از جانب پروردگارش به او رسد، و (از رباخواری) خودداری کند، سودهای پیشین (و قبل از تحریم) از آن اوست، و کار او به (عفو) خدا واگذار می‌شود اما کسانی که (به ربا خواری) بازگردند اهل دوزخند و جاودانه در آن خواهند بود». (بقره/ ۲۷۵) به هر حال این آیه و سایر آیات مربوط به ربا، هنگامی نازل شد که رباخواری با شدت هر چه تمام‌تر در «مکه» و «مدینه» و جزیره عربستان رواج داشت، و یکی از عوامل مهم زندگی طبقاتی و ناتوانی شدید طبقه زحمتکش و طغیان اشراف بود و لذا مبارزه قرآن با ربا بخش مهمی از مبارزات اجتماعی اسلام را تشکیل می‌داد. از آنجایی که در چند آیه قرآن رابطه میان استغنا و طغیان به صراحت بیان شده است و معروف‌ترین این آیات آیه‌های ۶ و ۷ سوره علق است، (كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِكَيْفَى (۶) حقا که انسان سرکشی می‌کند - أَنْ رَأَهُ اسْتَعْتَى (۷) همین که خود را بی‌نیاز پندارد)، لذا این مورد نزدیک‌ترین احتمال برای توجیه فراوانی طرح‌واره‌های مرتبط با طغیان به نظر می‌رسد.

با تمرکز بر معیارهایی که در تمیز سوره‌های مکی از مدنی، متداول‌ترین معیارها هستند، به مقایسه موازی موضوعات مهم در این حوزه پرداخته شده‌است. با در نظر گرفتن معیار زمان و مکان و مخاطب، همسویی و انسجام آیات قرآن مجید بیش از پیش نمایان می‌گردد.

نتیجه

این پژوهش با هدف بررسی میزان همسویی نظرات مبتنی بر تفسیرهای علوم قرآنی و نظریات زبان‌شناختی نوین در باب تفاوت بین سوره‌های مکی و مدنی است. برای بیان نتایج حاصل از جستار حاضر با در نظر گرفتن پرسش‌های تحقیق که در ابتدا به آنها اشاره شد، می‌توان به اختصار به نتایج زیر اشاره کرد.

همان‌گونه که از تحلیل یافته‌ها برآمد، در سوره‌های مدنی، به نسبت تعداد آیات، طرح‌واره‌های تصویری کاربست بیشتری داشته‌اند. از این میان، طرح‌واره حرکتی با هدف انتقال مفاهیم مبتنی بر طی مسیر مانند نبوت و پیروی پر بسامدتر بودند.

یافته‌های حاصل از این مطالعه تطبیقی، حاکی از همسویی مسلم نظرات زبان‌شناختی معاصر با نظرات دانشمندان و مفسران بزرگی چون علامه طباطبایی، مکارم شیرازی و صبحی می‌باشد. معیارهای تشخیص سور مکی از سور مدنی نیز با یافته‌های این مطالعه موازی هستند. این نتیجه در کنار صدها پژوهش دیگری که در زمینه اعجاز زبان قرآن به عنوان متنی تکرارنشده از زمان نزول وحی تا کنون انجام گرفته‌اند، بی‌تردید نشانگر گوشه‌ناچیزی از عظمت کلام وحی و بشری نبودن آن است که روز به روز و با به روز رسانی علوم جدید، طبق هر نظریه و قاعده نویی، قابلیت کاربست داشته و در کنار اثبات اعجاز آن، جهان شمول بودن و همگانی بودن و مختص همه ادوار و زمان‌ها بودن را، بیش از پیش به رخ معاندان و منکران می‌کشانند. همان‌گونه که حق تعالی در آیه مبارکه "انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون" (ما خود، ذکر (قرآن) را به تدریج نازل کردیم و خود برای آن نگاهبانیم، سوره حجر، آیه ۹) فرمودند، این متن والا، از سرمنشا انرژی لایتنهای خالق خویش بهره‌مند بوده و خود اوست که حافظ آن است.

از نتایج کلی پژوهش حاضر می‌توان به این نکته اشاره کرد که نظریه‌های زبان‌شناسی مانند معناشناسی شناختی به عنوان یک ابزار نظری تحلیل متن می‌تواند در کنار سایر رویکردهای مرتبط با تفسیر، ما را در درک و دریافت معانی زبانی و بافتی مرتبط با آیات و متن قرآن کریم کمک کند.

منابع

۱. ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۹۸۴م)، التحرير و التنوير، تونس
۲. ابن عطيه اندلسی (۱۴۲۲ق)، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، بيروت، دارالکتب العلميه
۳. اوسی، علی رمضان (۱۳۸۱)، مترجم: میرجلیلی، حسین، روش علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی ایران
۴. حکیم، سید محمد باقر (۱۴۰۳ ق)، علوم القرآن، تهران، المجمع العلمي الاسلامی
۵. خرمشاهی، بهاء الدین (۱۳۷۷)، قرآن و قرآن پژوهی، تهران، انتشارات دوستان-ناھید
۶. دروزه، محمد عزت (۱۳۸۳ق) التفسیر الحدیث، قاهره، دار احیاء الکتب العربیه
۷. راسخ مهند، محمد (۱۳۹۲)، درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی، نظریه ها و مفاهیم (چاپ چهارم)، سمت، تهران
۸. زرکشی، محمد بن بهادر (۱۴۱۰ ق) البرهان فی علوم القرآن، بیروت، دار المعرفه
۹. سید قطب (۱۴۱۲ق) فی ظلال القرآن، بیروت، دارالشروق
۱۰. سیوطی، جلال الدین (۱۴۱۸ق) الاتقان فی علوم القرآن؛ تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت
۱۱. صبحی، صالح (۱۳۷۲) مباحث فی علوم القرآن، قم، منشورات الرضی
۱۲. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۶۰) المیزان فی تفسیر القرآن. ج ۱۸، قم، دفتر انتشارات
۱۳. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰) التفسیر، جلد اول، تهران، مکتبه العلمیه الاسلامیه
۱۴. فائز، قاسم و صادقی، عماد و خیراندیش، ابوذر (۱۳۹۳) " بررسی فضای نزول سوره عادیات (با تأکید بر مکی یا مدنی بودن سوره"، پژوهشنامه معارف قرآنی، سال پنجم، شماره ۱۸، ص ۹۱-۱۱۴
۱۵. قاسم پور، محسن (۱۳۸۸)، "انواع و جایگاه روایات بیانگر مکی و مدنی در تفسیر قرآن"، دو فصلنامه حدیث پژوهی، سال اول، شماره ی اول، ص ۹۹-۱۲۸
۱۶. قرائتی، محسن (۱۳۸۸)، تفسیر نور، جلد هشتم، تهران، مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن
۱۷. ماوردی، علی بن محمد (بی تا)، النکت والعیون، جلد اول، بیروت، دار الکتب العلمیه
۱۸. محدثی، جواد (۱۳۷۷)، آشنایی با سوره ها، کتابخانه دیجیتالی نور فاطمه زهرا

۱۹. معرفت، محمد هادی (۱۳۸۷)، علوم قرآنی، موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی)
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶)، سوگندهای پر بار قرآن. قم: مدرسه الإمام علی بن ابیطالب .
۲۱. نصیری، محمد (۱۳۸۹)، تاریخ تحلیلی صدر اسلام، قم، دفتر نشر معارف
۲۲. نیشابوری، نظام الدین (۱۴۱۶)، تفسر غرائب القرآن و رغائب الفرقان، به کوشش زکریا عمیرات، بیروت، دارالکتب العلمیه.

23. -Johnson, M. (1987). The body In the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Reason and Imagination, Chicago: Chicago University Press.
24. -Loebner, S. (2002). Understanding Semantics (Understanding Language), first edition, Rutledge.
25. -Saeed, J.I. (2013). Semantics, Oxford: Blackwell.
26. -Talmy, L. (2000). Towards a Cognitive Semantics, London: Cambridge.

پښتونستان د علومو او مطالعاتو فریښی
پرتال جامع علومو انسانی

A Comparative Study of Exegetes' Semantic Approach and Cognitive Linguistic Approach to Understanding Ayahs Related to Makki and Madani Surahs¹

Fatemeh Deris^{1,2}

Elkhas Veisi^{2,3}

Bahman Gorjian⁴

Sasan Sharafi⁵

Abstract

Intertextuality, which deals with the relationship and the interaction between texts, is one of the newest theories in new criticism, According to this theory, texts and their producers are influenced by each other and they consciously or unconsciously use the literary and intellectual origins of each other. It has long been common among Persian poets and writers to use Qur'anic concepts and teachings to add credibility and richness to their work. The literary and rhetorical aspects of the Qur'an along with the Qur'anic ethical concepts and teachings, have created the attraction of such attention. Tarabol Majales is one of the works of Persian prose belonging to the eighth century, which is one of the most considerable periods due to the

1. Date Received: October 12, 2018; Date Accepted: May 9, 2019

2. PhD Student, Department of Linguistics, Sciences and Research Campus of Khuzestan, Islamic Azad University, Ahvaz; and Department of Linguistics, Islamic Azad University of Ahvaz; Email: fatemederiss@gmail.com

3. Corresponding author: Associate Professor, Department of General Linguistics, Payame Noor University; and Department of Linguistics, Islamic Azad University of Ahvaz; Email: elkhas@yahoo.com

4. Associate Professor, Department of English, Islamic Azad University of Abadan; Email: bahgorji@yahoo.com

5. Assistant Professor, Department of Linguistics, Islamic Azad University of Ahvaz; Email: ssnsarafi@yahoo.com

پروفیشنل سائنسوں، انسانی اور مطالعاتی فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

influence of the Qur'an and hadith as well as Arabic literature on Persian literature. Using Qur'anic ayahs and hadith, the author of the book, Mirhossein Heravi, has been able to write his book containing ethical and informative points. Throughout the book, one can see his familiarity and fondness of the Qur'an, religious and mystical teachings. The present descriptive-analytical paper aims to analyze this feature by using Gérard Genette's method of analyzing intertextuality. The results show that there are two types of explicit and implicit intertextuality in Tarabol Majales and Heravi has employed explicit intertextuality more frequently and in the form of adapting from Qur'anic ayahs in various forms and for different reasons.

Keywords: Qur'anic exegesis, Makki and Madani surahs, cognitive semantics, image schema

